

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“

ЗВУКОИЗОБРАЖЕНИЕ – КОМУНИКАТИВНО
ПРИСПОСОБЯВАНЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ ИДЕОФОНИ

Мира Ковачева
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

SOUND DEPICTION – COMMUNICATIVE ADAPTATION OF THE BUL-
GARIAN IDEOPHONES

Mira Kovatcheva
University of Sofia St. Kliment Ohridski

Abstract. As a typological category ideophones are phonologically and grammatically marked words that depict sensory imagery. It is common to confuse ideophones with interjections but they have distinct meanings. They may be onomatopoeic but not necessarily – their iconicity may represent sensorimotor simulations, too, such as trajectory or manner of movement. They are typical of spoken language as *depictions* in contrast to *description*, which is the usual mode of linguistic expression. Bulgarian ideophones have their respective cognate verbs. Alternatively, verbs can be clipped to form ideophones. This is an interesting case of adapting lexical material as depictive tools in spontaneous spoken language. The paper discusses a case in which the interaction between the descriptive and depictive mode of communication goes one step further: the verb *цъфвам/цъфна* “to (burst in) flower” seems to have developed the meaning “to appear suddenly” under the influence of an ideophone with the same value.

Key words: ideophones, spoken language, mimesis, semantic change

Идеофоните са необичаен клас от думи от изключителен интерес за теорията на езика, но засега остават в периферията на езиковедските изследвания именно поради своята необичайност, особено в съвременните европейски езици. Специалистите в областта работят с езици, в които идеофоните са широко разпространени – такива като африкански и индиански езици, японски, корейски. Според един от най-ревностните изследвачи на идеофони, те следва да се определят като „маркирани думи, които изобразяват сетивни образи“ (Dingemanse 2011: 23). Първата асоциация обикновено е със звукови сетивни образи като *цоп*, *пляс*, *хрус*, *бам*. Интересното в случая е, че звукоподражателните думи са само частен случай на идеофони. Функцията на последните е подобна на демонстрация, на

„театрално изпълнение“ – характерен компонент на устната реч (Wierzbicka 1974, Dingemanse 2011: 358). Много често те се съпътстват от жестове и индексират действие, срв. например *хвър, врът, трък*. Неслучайно в японистиката те са известни като миметични знаци. В руски такива думи се описват като „вербоиди“ (Nikitina 2012), напр. *шмыг, хватъ, нырк*. Ето някои български примери за незвукоподражателни идеофони:

(1) вѣнка се чува някой влиза. Олеле, мъжа ми, *хон* под кревата. (Николова)

(2) И она като му казах това и както вървахме така, имаше една пътечка. *Так* пътечката и *бух* между блоковете, изчезна. (Николова)

(3) три дни и три ношти легаш стайаш сѣ вали// *нуф нуф нуф нуф* (с длани, обърнати към пода, наподобява падането на снега) (Алексова)

(4) Чисто, красиво, извечно, та свято това шопско поле. И *цвѣк* – сгради-те. (Цончев 2010)

В тези примери идеофоните представят траекторията на движение, макар някои да са омонимични със звукоподражателни идеофони (*бух, нуф, цвѣк*).

Най-важната част от определението на Дингемансе е понятието за изображение като противопоставено на описание (*depiction versus description*). Изображението и описанието са два режима на действие на езика, в общи линии паралелни на интуитивното (сетивното) и когнитивното (рационалното) поведение. Описанието разчита на кода, то е дигитално и разказвателно, а изображението разчита на възприятията, то е аналогово и демонстративно (Dingemanse & Akita 2016). В допълнение може да споменем и разсъжденията на Дурст-Андерсен за недостатъчното осъзнаване в лингвистиката на постулата за арбитражния, символен характер на думата като езиков знак (Durst-Andersen 2006). Според него, в речта думата далеч няма арбитражен характер, а се характеризира с висока иконичност и индексност. Символността обаче е това, което прави думите универсално приложими към всеки контекст. По отношение на идеофоните, тяхното присъствие в езика е метафункция. В пример (4) най-ясно проличава ограничението, което налага представата за задължителен синтаксис. Какъв тип изречение е *И цвѣк – сградите*? Въпросът е зададен неправилно, защото (4) е копие на речево изказване, а в речта не може да се говори за изречения. Каква част на изречението е *цвѣк* също е въпрос, лишен от смисъл. Изказването обаче е напълно смислено за носителите на българския език, макар че смисълът е трудно да се изчерпи чрез някакво формално описание. Става ясно защо идеофоните, като най-стария пласт лексика наред с междуметията, са толкова съществени за езиковата теория – те заострят вниманието към разликите между език и реч, между механизмите на организация на комуникацията и целите на комуникацията (форма и функция), между функция и метафункция, между ролята на говорещия и ролята на слушащия, в крайна сметка с тяхна помощ се разкрива многоликото естество на езиковия знак.

Звукоизображението в смисъл на „рисуване със звуци“ (Lautmalerei, Dingemanse 2011:340) има по-широко значение от звукоизображение, разбирано като фонетична мотивираност на думите, „възникнала като подражание съответно на звуков и незвуков образ“ (Колева-Златева 2011: 22); първото е режим на езиково поведение, а второто – механизъм за генериране на значения в етимологията. Важно е да се подчертае, че звукоизображението може да индексира *незвуков* образ.

В настоящото изследване ще се спра на един интересен случай на взаимодействие между език и реч, който може да се окачестви като „приспособяване“ – в термините на Пърсовата семиотика с посредничеството на Дурст-Андерсен един символен знак, лексемата *цъфтя*, за нуждите на устната комуникация (изображение) придобива иконични и индексни характеристики като идеофон (*цъф*) и впоследствие се „втвърдява“ отново в символен знак, като създава полисемия в оригиналната лексема със значението ‘появявам се внезапно’. Преди това ще продължа накратко с описание на категорията идеофон (вж. също Kovatcheva 2012a,b, 2014).

Най-често идеофоните се класифицират като вид междуметия, включително и в българското езикознание (Георгиев 1991, Ницолова 2008, Петрова 2016), но функциите им са съвършено различни. Объркването според Амека идва от смесване на категоризация по форма и по функция (Амека 1992) – редица междуметия са омонимични с идеофони, но нямат същото значение. Измежду следните примери само в (7) и (8) *бум* е идеофон:

(5) „Бум!“ изтрещя оръдието.

(6) Кой направи бум? (в бебешкия език „падам“)

(7) Бум на земята

(8) Та си играеше с това пистолетче поетът преводач Дилянов. Бум по тоя бум по оня. (Шумналиев 2008)

Често звукоподражанието метонимично замества някакво действие, в случая *бум* за „падам“ или „стрелям“, срв. съответните разширения – за място или посока (Kovatcheva 2012 б). В (5) „театралната демонстрация“ *възпроизвежда* аспект от дадена ситуация и оттук иконичността на знака. В (6) не е налице демонстрация, думата е синтактично интегрирана, тоест тя е символ, омонимичен с междуметие, но с определено индексни свойства. В (7) и (8) демонстрацията *конструира* ситуацията като изображение, индексността на думата излиза на преден план – ситуацията е представена чрез един от нейните аспекти, но не еднозначно, а в съчетание с контекста. Разликите между идеофони и междуметия са свързани също с наличието или отсъствието на номинален признак, с наличието или отсъствието на адресат, с наличие или отсъствие на преднамереност и със синтактичното им поведение (в Георгиев 1991 тези важни наблюдения присъстват, но се отнасят до различни видове междуметия и извън някаква теоретична обосновка).

Една допълнителна разлика между междуметия и идеофони е видът експресивност. Докато в Kovatcheva 2012, 2014 е възприето рутинното причисляване на идеофоните към експресивната лексика, по-обстойно вглеждане в експресивната функция на езика води до известни съмнения. Според Дел Хаймс експресивността произтича и облагодетелства говорещия и е най-тясно свързана с референциалната функция. Ако сравним с определенията за идеофони обаче виждаме, че те облагодетелстват слушащия: „Като изображения идеофоните дават възможност на другите да съпреживеят сетивното възприятие на сцената, която се изобразява“ (Dingemanse 2011: 358, превод МК). В случая, изглежда, става дума за индексно значение, основано на прозодична изтъкнатост, която бележи прехода от семиотичното отношение *описание* към семиотично отношение *изображение* (Dingemanse & Akita 2016: 5).

Всеобщо приетите характеристики на идеофоните са:

- синтактична неинтегрираност;
- фонетична неинтегрираност (напр. необичайни комбинации като *дзрък*);
- прозодична изтъкнатост;
- иконичност;
- индексност;
- семантична холистичност

Българските идеофони отговарят на всички критерии, обобщени от Дингеманзе (op.cit., с. 358):

а) те имат специфична фонетична структура, те са синтактично неинтегрирани и прозодично отделени от обкръжението си;

б) те са изображения, тъй като формата им иконично представя значението;

в) те са индекси на сетивни възприятия и вътрешни състояния и така холистично представят „събития“ (events, ограничени във времето ситуации);

г) те са „театрални“ средства, на разположение на говорещия за пресъздаване на дадена сцена.

Обичайно е идеофоните да имат сродни глаголи, срв. *бухна*, *хопна*, *цвъкна*. По отношение на словообразуването най-подходящ модел, изглежда, е схематичният на ниво дума, за разлика от по-разпространения в българската традиция синтагматичен модел на ниво морфема (Kovatcheva 2014). В представянето на словообразователния процес във вид на морфологична схема няма присъща посока на деривация и не се разчита на деривационна основа (Plag 2003: 187). По този начин този модел по-адекватно описва т. нар. „кръстосана деривация“ (cross-formation, Haspelmath & Sim 2010)¹. Ето, например, как чрез

¹ Кръстосаната деривация се отнася до случаи като социалист – социален, относителен – относителност, където не може да се отдели деривационна основа.

морфологична схема може да се представи връзката между звукоподражателни съществителни и глаголи с идеофон. Освен посоката на деривация, схемата съдържа също фонологична, семантична и граматическа информация:

<X-(ък)>		<X>		<X-вам, X-на, X-кам, X _p >
/кр'асък/	↔	/кр'ас/	↔	/кр'асвам, кр'асна, кр'аскам, крешт'а/
Съществително		ЗИ		Глагол
„проява на X“		„X“		„издавам X“
1		2		3
(ЗИ звукоподражателен идеофон, X (значение) – пронизителен звук, P – редуване на коренната съгласна)				

Особеност на българските идеофони е, че съществуват две ясно разграничени групи – такива, които могат да образуват глаголи, и такива, които изглеждат отглаголни: *хвърча* > *хвър*, *въртя* > *върт*, *търкам* > *трък*. Последните са достатъчно продуктивни, за да се възприемат като част от парадигмата на глагола („иреалис“ според Ро Хауге 1995, срв. идеята за вербоиди в руския език по-горе). По-често обаче те се представят като транспозиция чрез отсичане (фрагментация). По-вероятно обаче изглежда механизмът на словообразуване да е обратна деривация (Kovatcheva 2014). Обратната деривация почива на аналогия и се определя като „прилагане на правило в по-малко продуктивната посока“. Например, ако има глагол *новинарствам*, отношението му към съществителното *новинар* се дължи на обратна деривация, тъй като продуктивната посока е от глагол към агентивно съществително. В нашия случай, щом предсказуемата посока на деривация е от *бух*, *хон*, *чук*, *пльос*, *цвък* към *бухна*, *хонна*, *чукам*, *пльосна*, *цвъкна*, обратна деривация е образуването на идеофони от глаголи, напр. *скъс* < *скъсам*/*скъсвам*, *примък* < *примъкна*/*примъквам*, *обув* < *обувам*². От семиотична гледна точка, символното значение на глагола се впряга за целите на изобразяването и по аналогия с първичните идеофони придобива иконичност и индексност. От теоретична гледна точка това е особен случай на четиричленния модел на аналогия *a:b = c:d* (Kovatcheva 2014:), а именно:

идеофон > глагол = глагол > идеофон

Образуването на идеофон от глагол за нуждите на комуникацията може да се причисли към т. нар. *деиктични* словообразувания (Downing 1977) и да свържем това полезно понятие с идеята на Дурст-Андерсен, че в речта езиковите знакове са мотивирани иконично и индексно. Разбира се, отглаголните идеофони запазват арбитрарното си символно значение, на което са индекс, а

² По-подробно за нетипичния механизъм на словообразуване на „отглаголни“ идеофони вж. Kovatcheva 2014, където се дискутира и дали видът на глагола има роля.

придобиват и иконична стойност в зависимост от сцената, която описват. Така всъщност се получават няколко идеофона от един и същи глагол, например *примък*, *примъъъък* и *примък-примък*, всеки със специфична миметична схема (вж. по-долу). Преминаването от изображение към описание (граматическа интегрираност) е свързано с намаляване на експресивността (Dingemanse & Akita 2016), но обратното словообразуване не е било предмет на изследване. Вместо да говорим за „междуметизация“ на българския език (Петрова 2016), по-логично е да приемем, че вторичната устна реч в медиите изкарва наяве най-древните иконични и индексни средства за комуникация, които никога не са отмирали.

Анализът на „отглаголните“ идеофони в български показва, че ако те не пресъздават слухови или визуални сетивни възприятия, те най-често са индекси за миметични схеми. Миметичните схеми са иконична холистична репрезентация на някакво действие (Zlatev 2005: 317). Те са неезикови, но вероятно са почвата, върху която се развиват глаголните значения в онтогенезата (ibid., с. 326-7). По-известният термин е образна схема (image schema). Разликата между миметични и образни схеми е, че последните не са холистични, а композиционни и включват езиково знание за глаголните значения, тоест те са специфични за отделните езици. Идеофоните често се съпровождат от жестове, очертаващи траектория или начин на действие. При анализа на незвукоподражателни и отглаголни идеофони в български се очерта преобладаващо значение, което с помощта на една от най-известните образни схеми, може да се опише като източник – път – цел. Например, *хоп* изобразява движение във вертикална посока, *бух* – движение напред и надолу и т.н. Всеки естествен носител на българския език знае каква миметическа схема да следва, ако трябва да съпроводи с жест изказвания като *на!* (подаване), *на-на!* (пляскане), *гуш!* (по-подробно в Kovatcheva 2012б). Образните схеми според когнитивната лингвистика са обобщени образци, представящи езиковото знание (Zlatev 2005: 334). Според Златев обаче постулирането на миметичните схеми като доезикови и неразчленени (аналогови) има предимството, че изтъква начините, по които изначално възпътеният човешки опит намира своя схематична репрезентация в езика (ibid., с. 336).

За настоящото изследване е по-интересна друга образна схема, която представя още по-абстрактна схема на движение – внезапно действие. Поне два идеофона имат това значение – *прък!* и *лъс!* Във втория случай даже не става дума за действие, а за зрително възприятие, срв. ако някаква гледка внезапно се разкрие пред нас: *лъс!* Глаголът *лъсна* се използва метафорично като ‘става изведнъж явен’:

(9) При тези думи невежеството му лъсна пред всички.

Образуването на отглаголни идеофони в българския език е продуктивно и говори за популярността на изобразяването в комуникацията. Развиването на нови значения на съществуващи глаголни лексеми може да е

още едно проявление на този факт. В този ред на мисли беше интересно да се провери хипотезата за идеофонен произход на разговорното значение на *цъфна/цъфвам* като “появявам се внезапно“. Има някои неочевидни подробности по отношение на тези глаголи, например защо първичният несвършен глагол *цъфтя* не се употребява с горното разговорно значение. Друг въпрос, на който не намерих отговор в обичайните източници, е за променения правопис с беззвучна съгласна – у Стефан Младенов все още формата е *цъвтя* (срв. родството с *цвете*). Докато обеззвучаване пред беззвучна съгласна е естествена промяна, то в свършения вид *цъфна* няма такова условие. Ако обаче се докаже, че като идеофон фрагментът *цъф!* се среща в спонтанна реч, неизменно крайната позиция на съгласния звук без проблем би обяснила обеззвучаването. Търсене в интернет (вторична устна реч) предостави примери за изобразяване на оригиналното значение ‘развивам цвят’ с идеофона *цъф*, а и още по-често – на интересуващото ни значение ‘внезапна поява’:

(10) *Цъф!* Още една милионерка! Искра Михайлова стана първият български евродепутат шеф на комисия в ЕП (8.7.14 mediapool)

(11) всека сутрин на първа страница Рада Дълбоката *цъф!* и те ти на! нов гаф (16.5.16 novini.bg)

(12) С течение на времето вискозитета и пада, влошават се и други показатели и просто *цъф* в някой готин сервиз. (10.5.13 volvoclub-bg)

Звуковата структура на фрагмента подпомага използването му като идеофон: африката – гласна – фрикатив пасва идеално като иконичен знак на образната схема ИЗТОЧНИК – ПЪТ – ЦЕЛ, може да се удължава и редупликира и даже може да се използва звукоподражателно. В следния пример *цъф* може да има по-схематична интерпретация като ‘внезапна промяна на състоянието’, но може и да е звукоподражание:

(13) Или пробвай с друг бушон. Може да изглежда здрав но всъщност... *цъф*. (5.5.12 vwclub.bg)

Звукоподражателно значение може да очакваме по отношение на спукана гума или друго шумно разкъсване. Метонимично от звука на разцепване, разтваряне, разкъсване може да се изведе значението за ефекта от такова разкъсване, тоест внезапна поява на това, което е зад разкъсаното. Срв. двете части на подобно изказване: *обувката ми цъфна (цъф!)* и *пръстът ми цъфна отвътре*. Подобно семантично развитие от звукоподражание към кратко внезапно действие се наблюдава в употребата на *пук* като идеофон за разтваряне, оттам и в режим на описание в сходни глаголи: *пъпката се разпука*, *зората пукна*.

С други думи, изглежда твърде вероятно евентуална честотност на звукоизобразителния начин на изразяване не само да е мотивирала развиване на ново значение на глагола *цъфна*, но и да обясни обеззвучаването на изконната съгласна.

В заключение, към безспорния факт за голямата древност на звукоизображението като материал за словообразуване (за български срв. Колева-Златева 2011) можем да добавим и следния извод: използването на звукоизображение в българската спонтанна реч е продуктивна комуникативна стратегия, която е участвала и продължава да участва в развиване на глаголна полисемия. Най-често новите значения почиват на миметическа схема за траектория, която в режим на описание (като системен елемент) е обобщена като образна схема за моментно действие.³ Междуметията нямат такава роля. Вероятно това се дължи на факта, че идеофоните изобразяват сцени (оттук възможността за включване на актанти, макар и неинтегрирани синтактично). Комуникативно приспособяване на глаголни лексеми има общотeorетично значение и заслужава повече внимание.

Библиография

- Георгиев 1991:** Георгиев, Ст. *Българска морфология*. Велико Търново, Абагар, 1991.
- Колева-Златева 2011:** Колева-Златева, Ж., *Теоретични ракурси в етимологията*. Велико Търново: Фабер, 2011.
- Ницолова 2008:** Ницолова, Р. *Българска граматика*. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2008.
- Петрова 2016:** Петрова, Кр. *Сопоставително изследване междуметий в руском и българском языках*. София: Международно дружество по социолингвистика, 2016.
- Ро Хауге 1995:** Ро Хауге, Х. Към класификацията на тъй нар глаголни междуметия в българския език. – В: *Проблеми на социолингвистиката* 4, 1995: 9-12.
- Ameka 1992:** Ameka, F. K. Interjections: the universal yet neglected part of speech. – In: *Journal of pragmatics*, 18(1-2), 1992: 101-118.
- Dingemanse 2011:** Dingemanse, M. *The Meaning and Use of Ideophones in Siwu*. PhD dissertation, Max-Planck Institute for Psycholinguistics Series. [www.ideophone.org, публикувано 2011, ползвано 12.01. 2012].
- Dingemanse & Akita 2016:** Dingemanse, M., K. Akita. An inverse relation between expressiveness and grammatical integration: On the morphosyntactic typology of ideophones, with special reference to Japanese. – In: *J. Linguistics* (2016), 1–32.
- Downing 1977:** Downing, P. On the creation and use of English compound nouns. – In: *Language* 53/4, 810-842.
- Durst-Andersen 2008:** Durst-Andersen, P. Linguistics as Semiotics. Saussure and Bühler Revisited. – In: *Signs* vol. 2, 2008: 1-29.

³ В български аспектуалното значение МОМЕНТНО ДЕЙСТВИЕ (bounded action), като обобщение на различни образни схеми, намира израз в разговорния стил чрез различни лексикални облици: *да ударя/буфна/жулна една ракия, да прасна една боя*.

- Haspelmath & Sim 2010:** Haspelmath, M., A. D. Sims. *Understanding morphology*. London, Hodder Education, 2010.
- Hymes 1962:** Hymes, D. H. The Ethnography of speaking. – In: T. Gladwin and W. C. Sturtevant, eds., *Anthropology and Human Behavior*. Washington, Anthropological Society of Washington, 1962: 13-53.
- Kovatcheva 2012 a:** Kovatcheva, M. *Spontaneous spoken language and linguistic theory*. Sofia: Sofia University Press, 2012.
- Kovatcheva 2012 b:** Kovatcheva, M. Mimesis and spontaneous spoken language. – В: *Годишник на Софийския университет*, Факултет Класически и нови филологии, том 105, 2012.
- Kovatcheva 2014:** Kovatcheva, M. An unrecognized class of words in Bulgarian and their word formation. – In: *Rivista di Linguistica* 26.2 (2014), 183-208.
- Nikitina 2012:** Nikitina, T. Russian verboids: A case study in expressive vocabulary. – In: *Linguistics* 50(2), 2012.
- Plag 2003:** Plag, I. *Word-formation in English*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Wierzbicka 1974:** Wierzbicka, A. The Semantics of Direct and Indirect Discourse, – In: *Papers in Linguistics* 7 (1974), pp. 276-307.
- Zlatev 2005:** Zlatev, J. What's in a schema? Bodily mimesis and the grounding of language. – In: *From perception to meaning: Image schemas in cognitive linguistics*, B. Hampe (ed.). Berlin: Mouton de Gruyter, 2005.

Екскерпирани източници

- Алексова:** folk.uio.no/kjetilrh/bulg/Aleksova
- Николова:** folk.uio.no/kjetilrh/bulg/Nikolova
- Цончев 2010:** Цончев, Д. *Красивата версия*. Пловдив: Жанет 45, 2010
- Шумналиев 2008:** Шумналиев, Д. *Соцроман*. София: Труд, 2007.

